

ЗАБУТТЮ НЕПІДВЛАДНЕ

Віра Гайдар, Наталя Гайдар

●

НЕХАЙ НІКОЛИ НЕ ПОВТОРИТЬСЯ ЦЕЙ УРОК ІСТОРІЇ

І в наш час, коли вже так багато опубліковано, сказано, написано, значна частина народу, а тим більше молоде покоління, на жаль, не знає всієї правди про голодомор 1932-1933 рр. Тому ми поставили собі за мету зібрати спогади людей, які пережили ці роки. Ми вважаємо, що тільки розповіді свідків можуть наповнити велику трагедію українського народу людським змістом, зробити її зрозумілішою для нащадків, щоб ніхто не посмів поставити під сумнів історичну достовірність страшного лиха.

У селі, звідки ми родом, уже мало залишилося людей, які пам'ятають ці голодні роки, тому нам довелося збирати свідчення в інших районах нашої області. Маючи знайомих та родичів в Прилуцькому, Сосницькому та Талалаївському районах, ми провели опитування. Висловлюємо щиру подяку за допомогу Володимирі Миколайовичу Поліщукі та учням Ладанської гімназії Поліні Бульбі та Анні Рубан (Прилуцький район), Марії Іванівні Стукало та учням Дмитру Бойку і Марині Маценко (Сосницький район), Марії Миколаївні Ярмаш та учням Червоноплугатарської середньої школи – Катерині Коломієць, Яні Примак та Миколі Ромашку.

Прослухавши зібрані у такий спосіб оповіді, ми прийшли до висновку: у даний період історії для українського народу були створені умови, не сумісні з життям, адже конфіскували все їстівне, що було в селянських хатах, на подвір'ї, у хліві чи погребі. Забирали все, щоб обеззброїти селян, звести до нуля той повстанський потенціал, який нагромаджувався в українському селі наприкінці 20-х років як цілком природна реакція на надвисокі темпи колективізації.

Ми побачили, що гинули працьовиті, самостійні хазяї. Селянин переставав бути господарем на своїй землі, порядкувати у власному домі. На нього чекала важка безплатна праця у колгоспному рабстві або страхітлива смерть від голоду...

Наше життя нерозривно пов'язане з минулим. Ми не вирвемося із замкненого кола трагічної національної історії, доки не осмислимо її уроків. Нехай найболючіша для українців трагедія завжди буде в їхній свідомості незагоєною раною, що ятрить національне сумління.

Наше невеличке дослідження, крім усього іншого, стане відповіддю тим, хто стверджує, що голоду в Україні не було.

*У селі Червоний Плугатар Талалаївського району проживає **Іван Оксентійович Івченко**, 1916 року народження. Він один із тих, хто пройшов війну від першого до останнього дня, нагороджений орденами “Червона Зірка”, Великої Вітчизняної війни, про його бойовий шлях писала районна газета “Трибуна хлібороба” у номері за 13 вересня 2003 року. Народився ветеран у селі Васьківці Срібнянського району. Голодовку забути не може. Як висловився Іван Оксентійович, він і досі пам'ятає на смак листя кожного дерева:*

– Сім'я у нас була велика: батько, мати і 9 дітей. Треба було чимось займатися, щоб прогодувати таку сім'ю. В дідуся було 30 гектарів землі. Коли він розділив її на п'ятьох синів, то моєму батькові дісталось 6 гектарів. Він ще докупив 2 гектари у Марковича Бориса Іполитовича, який виїжджав до Америки і продавав землю.

Щоб обробляти стільки землі, треба мати інвентар. Батько взяв позику в банку і купив ісааківський плуг (?), культиватор, борони. Він вирішив займатися вирощуванням тютюну – вигідною, але водночас трудомісткою справою – треба ж було вертати борг за інвентар. Вся сім'я вкладала силу у вирощування цієї культури. Мені було 7 років, але я вже сапував і пасинкував тютюн.

Коли розпочалася колективізація, батька запрошували в колгосп. Він вперто відмовлявся, бо мав трохи своєї землі та велике бажання працювати на ній. Його приневолювали, були випадки, що й били. В селі були спеціальні штаби, де переконували людей вступати до колгоспу. Викликають у штаб, пропонують написати заяву – відмовляєшся, так піди подумай у сусідню кімнату. А там стоять дебелі хлопці, один б'є в одне вухо, а другий – в друге. А тоді пропонували зайти знову, запитували, чи не передумав. До колгоспу багато людей не хотіли йти. З охотою йшли, мабуть, ті, хто був зовсім бідний. У той час тих, хто відмовлявся йти в колгосп, виселяли з села. Батько сам поїхав у Краматорськ, влаштувався на роботу. За роботацькість його цінували, тому запропонували квартиру і дали відпустку, щоб з'їздив за сім'єю.

Коли батько приїхав додому, то його тут уже чекали: арештували і забрали спочатку в Срібне, а потім перевели у Варву, щоб був подалі від дому. Там він просидів два місяці у підвалі, куди направляли снігову воду. Коли став пухнути живіт, батька відпустили додому. Він ще зміг самостійно дійти з Варви до Васьківця. Прийшовши додому, з порога заявив: “Гукайте родичів, буду прощатися, буду помирати”. На другий день він помер. Це було 21 червня 1933 року.

В колгосп забрали землю, інвентар, дві кобили і жеребця, дві корови.

У Васьківцях дуже багато людей померло з голоду. Вимирали цілими сім'ями. Сестра мого тата мала сім'ю з 8 чоловік. Під час голоду вижила одна тільки двоюрідна сестра. І таких сімей було багато.

Зі мною трапився такий випадок. Якось я повертався з роботи, працював у Тростянецькому дендропарку, збирав шишки. Переді мною йшов чоловік, за плечима ніс маленьку торбинку. У нього зачепилася нога за ногу, чоловік упав і не підводився. Я прийшов додому і став розповідати, що мені трапилося в дорозі. Як іде виконроб і виганяє мого брата і сусіда копати яму. Коли викопали яму, привезли того чоловіка на гарбі. Він вже говорить не міг, але раптом щось забурмотів. Копачі забрали лопати і сказали: “Ви хоч нас і розстрілюйте, але ми закопувати живу людину не будемо”. Він пролежав там ніч і захолов. На ранок його й прикопали. Через декілька днів приходила жінка цього чоловіка. Він був з села Побочіївки, за 3 кілометри від Срібного.

Ми виживали, як могли: товкли кукурудзяні качани, переминали головки конюшини, липове листя, а якщо вдавалося приховати муку, то добавляли жменьку і пекли такий хліб. Як збирали урожай, то старалися трохи прикопати зерна на городі. Але рідко вдавалося це зробити. Приходили ударники, шастали по господарству, перекопували, штрикали залізними крючками і, в основному, знаходили прихований продукт. Наша мама мала золоту десятку, їздила з нею в Бахмач в магазин “Торгсін”, де виміняла пуд муки.

Колгоспники також голодували, та по господарству в них шастали менше. В основному не голодували активісти.

Мої діти не були піонерами і комсомольцями, хоч як на них і на мене не тиснули. Я не міг дозволити собі, щоб мої діти були в рядах тих організацій (піонери і комсомольці – надійна зміна КППС), які знищили батька 9 дітей.

Не можна висловити біль словами, душа кричить:

*На тихі села навійнулось горе –
Дітей з колиски кинуто на сніг,
Спущено господарів комори...
Хто хліба шмат собі
придбати міг,*

*Хто до роботи уставав на зорях,
А зморений моливсь до образів –
Діждався той Сибіру, Соловків...*

Наступний наш свідок – **Віра Назарівна Похигуй**, жителька села Поповичка, народилася у 1924 році в селі Березівка. Жінка відносить себе до людей, котрі чудом пережили голодомор 1932 – 1933 років і мають не книжкові знання про цю жахливу трагедію українського народу. Вона почала свою розповідь із опису страшного епізоду:

– Одного разу ми: троє дітей – я, сестра Ганна, брат Василь – та наш батько пішли сапувати гарбузи під ліс. Аж іде знайомий чоловік і каже: “Назарє Федоровичу, давай підемо в ліс, пошукаємо грибів”. Батько залишив нас сапувати, а сам з дядьком пішов до лісу. Зовсім швидко вони повернулися дуже стурбовані. Батько забрав нас з городу, хоча ми гарбузи ще й не досапували. Дома матері став розповідати, що в лісі натрапили на мертву дівчинку років 8-9. Голівка підстрижена, ціленька, а на руках і ногах м’ясо пообрізуване.

Лежить цеглина, мабуть, був розкладений вогонь. Хтось різав м’ясо і тут же підсмажував.

Вранці батько пішов на бригаду і каже: “Отакий голод, люди людей їдять, отаке я бачив”. Після обіду приїжджає до нас міліція і пропонує поїхати до лісу і знайти ту місцину, де бачили дитину. Поїхали, а там трупа немає, один попілець залишився. Мабуть, до цього вони вже тут побували. Міліціонер і каже: “Ти хочеш своїх дітей бачить? Так ото не ляпай лишнього, бо будеш ляпати, своїх дітей не бачитимеш”, – попередив міліціонер. “Я ляпати не ляпатиму, ну, бачить – бачив,” – відповів батько.

Коли стали проводити слідство, то вияснили, що якась немісцева жінка з дівчинкою була на квартирі в самотній селянці. Одного разу вона прийшла додому без дитини, з її одежею в руках. На питання, де дитина, відповіла, що її найняли пасти гуси в Никонівку. Після того кожного дня приносила м’ясо. На запитання: “Де ж ти м’ясо береш?”, відповідала, що на миловарню привезли лоша і вона випросила трохи м’яса.

У нас під лісом була миловарня, куди з усього району звозили падіж. Кожен день там стояла черга за м’ясом. Коли знайшли ту жінку, вона вся зчорніла. Мабуть, зійшла з розуму. Вивезли її за село й розстріляли. Жінці, в якої вона була на квартирі, дали 5 років ув’язнення і відправили на Колиму.

Ще історія з тих днів, яка залишилася в моїй пам’яті, – це випадок з нашою недалекою сусідкою, в якої був хлопчик 6-7 років. У жінки не було зовсім нічого їсти. А хлопець без кінця повторював: “Дайте їсти, їсти...” Не витримавши цього, вона вночі привела сина до греблі і хотіла штовхнути в воду. Хлопчик плакав і просив: “Не топіть мене, мамо, я більше просити їсти не буду”. Жінка закричала і побігла геть. Згодом чуємо, що він найнявся пасти гуси в Обуховому. Жив там до осені. Нікому не признавався, звідки він і чий. Його, як безпритульного, відправили в Прилуки до дитячого будинку. Пізніше його дядько забрав на Камчатку. Не так давно він приїжджав у Талалаївку до сестри. Мазило його прізвище.

А скільки горя зазнала наша сім’я за 30-і роки! У нас було п’ятеро хлопців і двоє дівчат, батько та мати. Вдома була я – 9 років, сестра Ганна – 12 років, Василь – 15 років, Федір навчався на агронома в Ромнах, Петро – на зоотехніка в Березівці, а

найстарші: Іван працював завфермою в Талалаївці, Степан – в ошадкасі, вони мали свої сім'ї. Батько пнувся з усіх сил, щоб вивчити всіх дітей.

Я була найменшою, пішла в 1933 році в перший клас. Добре навчалася, вчителька мене шанувала. Пізньої осені, коли опухли ноги і живіт, то мене вчителька забирала до себе в кімнату підгодовувати, щоб інші діти не бачили, бо як побачать, то всі кричатимуть: “І мені! І мені!” У неї самої хліба не було, тільки суп із кукурудзяною крупою. Федора, агронома, направили на практику в Полтаву. А там іще більший був голод. Він втік звідти, бо вже і в нього опухли ноги. Батько каже: “Тікай, Федько, іди в район, можливо, тебе куди на роботу пошлють, бо ми тут помremo з голоду, ніхто і знать не буде”. Він поїхав у Талалаївку, а там направили його в Київ. Звідти – закладати парники на тій території, де зараз місто Бориспіль. Там ще не було ні директора, ні радгоспу. Виділили пайок: буханку хліба та трохи кукурудзяної крупи. Так от засновником Борисполя по праву є мій брат – Похитуй Федір Назарович.

Присилає Федір листа з проханням до батька, щоб він приїхав до нього і взяв з собою бригаду чоловік з 5 для закладання парників. Коли батько виїжджав до Федора, то маму винесли на вулицю, щоб легше було їй дихати. Вона дуже опухла і не впізнавала своїх дітей. В нас скрутно було з продуктами ще з 1930 року. Єдине, що рятувало нашу сім'ю, – батько був гарним пічником. Коли зробить піч, то бере не 50 рублів, скільки цінилася така робота, а 25, тільки гроші брав наперед.

Перед від'їздом батько зарізав квочку і 15 курчат. Наказав: рвіть салат-пшінку і варіть бульйон, за кожним разом кидайте по двоє курчат.

До матері викликали двох старших синів, які роздобули масла, меду, горілки. За кожним годуванням давали по чайній ложці меду, масла і горілки. Так потроху підняли маму на ноги. Через тиждень батько прислав посылку з хлібиною, кукурудзяною крупою та цукерками-подушечками. Ще через два тижні приїхав батько з чоловіком, який міняв махорку на хліб. Ми виміняли півмішка хліба. Тільки через те, що так склалися обставини, залишилися живими.

У Березівці дуже мерли люди. Вже не хотілося їсти, а спати, спати... А як заснув, то все. У нашого батька була попружка. Як тільки бачить, що хтось засинає, то б'є попружкою, не дає заснути.

Поряд з нами жила сім'я з шести чоловік. Батько і мати залишилися живими, а діти всі до одного повмирали. Недалеко ще сім'я: батько і мати померли, сироти залишилися.

Батько в нас і бобирі жаб'ячі (пуголовки) пробував жарити, нічого не вийшло. Одна вода побіжить. Або надеремо галченят на димарі, кип'ятком обдамо і варимо. А скільки було випадків, що крали один в одного картоплю. Не давали картоплі вирости. Пішло на виживання – хто кого.

Приніс яось батько літр молока. Навчилися готувати ще таку страву: сухе листя липи переминали, заливали кип'ятком. Це давало якийсь слиз. І то на кожного в сім'ї виходило по 100 грамів молока та того слизу. Товкли ще стебла кукурудзи в ступі, їх варили, там був якийсь процент солоду.

У мами був золотий ланцюжок, сережка і хрест. Повіз батько їх в Ромни в магазин “Торгсін”, за них дали цвілих висівок. А в радгоспі “Новосілля” свиней годували пшеницею, свіжою рибою.

Добре запам'ятала, як у колгосп заганяли. Наш батько в перших рядах вступив до колгоспу. Зразу відвів корову. А багато людей не хотіли записуватися до нього. Була створена спеціальна бригада, яка ходила по хатах і виясняла, чи буде сім'я записуватися до колгоспу. Не йдеш – куркуль. Розмова з такими буде зовсім інша. Накладають на господарство великий податок здачі хліба. Немає чого здавати – забирають коня. Накладають ще більший податок – звісно, що немає чого здавати, виганяють з хати.

Поряд з нами жила сім'я, в якої було 5 гектарів землі. Робили, як раби, нікого оброблять свою землю не наймали. Діти на дорогу ніколи не виходили гуляти, бо за роботою їм ніколи було. Такі визначалися куркулями і до колгоспу їх не

приймали. А який з нього куркуль, коли в нього хата під соломою. Тільки й того, що в нього було трохи землі та були дуже їй віддані. Труженник, дурака більшого не треба. Прийшли одного разу виганять з хати цих трудяг. У хаті дід 80 років та дитина 8 місяців у колисці. Діда вивели з хати, а колиску на яблуні почепили. Деякий час дитина в нас була, а потім сім'я переїхала до родичів в Портянку.

Як страшно було вечорами, коли “куркулі” себе палили. То в одному кінці села горить, то в іншому. А що їм залишалося робить, все одно все заберуть і з хати виженуть.

Мама ходила на роботу в колгосп, під час жнив за жаткою снопи в'язала, нас брала снопи зносити. Намнеш зерна в жменю - і в рот. А як з собою в торбинці візьмеш, то об'їзний (об'їждчик) завжди побачить і торбинку забере. Одну жінку судили за те, що вона взяла 5-6 буряків із собою. Судили в клубі привселюдно, щоб других навчить. Бігала і я на той суд. Запамяталася мені суддя, яка казала, що Калінін вчив – треба судить за законом, але з душею. Так вони і посудили з душею – на два роки.

Весною посадили на висадки буряки столові. Мама пошле нас на поле поїсти буряків. Поприходимо, роти червоні. “Повитирайте роти, бо в Сибіру будете”, – бідкалась мама.

Зійдуться чоловіки, бувало, до нас в хату і обговорюють, чому ж так, що стільки зерна в полі, а ми голодуємо. Забирають усе. То, було, кажуть, що як була війна німецька, Ленін приїхав на фронт і, щоб зупинить війну, заключив мир, тільки за це пообіцяв багато хліба Німеччині. Сталін не любив Україну, все вимів.

На закінчення Віра Назарівна сказала, що часто виринає в уяві обірваний худий “куркуль”, який довго ходив селом і за собою водив суху, суху коняку. А згодом їх не стало...

Тетяна Дмитрівна Семенко (Цюпка), 1930 року народження, жителька села Поповичка, розповідала, що під час голоду 1932 – 1933 років була малою. З її дитячих спогадів спершу виринають слова-моління: “Дайте скоринки, скоринки...” До голодних років дитина не любила їсти скоринку з хліба, а коли його не стало, то думала, що скоринки її лишилися і була б їй рада. А ще згадує, що вечорами мама закривала вікна і шукала в печурці або десь під головами вузлики з борошном, сипала в глиняну миску, ставила на стіл і казала: “Їжте діти, бо й це завтра заберуть”. А ще згадує, як приходили “чужі дядьки” – “ударники” забирали вузлики з продуктами, перекопували долівку. І так ці ударники перелякали її, що ще довгий час боялася людей. Як ішов хтось повз двір, то тікала і кричала. А ще врізався в пам'ять випадок, коли в господарстві вже все забрали, і наче стали менше ходити “гості”, мама дістала квочку і посадила її. Як туг прийшли “ударники”, мама подумала, що відберуть квочку, так вона скинула її з гнізда, а яйця в пелену сестрі, (років 5-6) і каже: “Неси до лісу”. А “ударник” Грицько Самсонович нагнав дитину і відібрав яйця. Згодом він став головою колгоспу. І коли жінка вже стала дорослою, то ця картина завжди була перед її очима, як великий дядюган відбирає у дитини з пелени яйця.

– У нашому хуторі ніхто з голоду не помер. Голодували, пухли, але, слава Богу, залишилися живими. Наша сусідка Марина Солдатенкова була пухла і мала маленьку дитину, так вона її відвезла кудись і покинула на вокзалі.

Наша сім'я складалася з шести чоловік: батька, матері і чотирьох дітей. Батько, Дмитро Артемович Цюпка, 1897 року народження, мав сім гектарів землі. Це разом орна земля, пасовище з річкою, ліс. Цю землю придбав дід, Артем Никифорович Цюпка, в той час, коли поміщики продавали землю, знаючи, що більшовики вже відбирають її.

У господарстві мали корову, пару волів, пару коней, сільськогосподарський інвентар. Працювали не покладаючи рук.

Коли дійшла до нас колективізація, батько відмовився іти до колгоспу. Думав, що це щось тимчасове і зв'язуватися з ним не треба. Поїхав у Ярослав до

своєї сестри, влаштувався на роботу. Інколи таємно відвідував нас, привозив продукти, крам. Пішки прийде з Дмитрівки вночі, в ту ж ніч піде назад. Просив ще трішки потерпіти, а він підзаробить грошей і забере з собою. Батько був вмілим теслею. А маму, Цюпку Параску Григорівну, до колгоспу не прийняли через чоловіка. З господарства забрали корову, коні, воли, дряпач, плуг, віялку, розібрали комору, хлів замкнули (пізніше викупили в колгоспу). Забрали все зерно – і те, що було для харчу, і те, що для посіву. У хаті, крім дітей, брати було нічого. Одного зимового дня і приїхав гурт людей виселяти жінку з чотирма дітьми з хати. Ми кричали, а мама непритомніла. Чолов'яги змилювалися і не стали виносити нас з хати. На другий день мали відбутися колгоспні збори. До нас прийшов Василь Якимович Харченко і сказав, щоб мама написала заяву до колгоспу, і що він попросить людей, які підтримають цю заяву. Так матір з чотирма дітьми залишили в хаті.

У 1938 році додому приїхав батько, думав, що переслідування закінчилося. Пішов копати до лісу пенька. Як тут приїжджає міліція і запитує: “Чи дома ваш батько?” Ми тата погукали. Міліціонер каже, що ми будемо у вас шукати брагу, чи не гоните горілку. Оглянувши все господарство, нічого не знайшли, звернулися до батька: “Збирайся у сільську раду, підпишешся на акті, що під час обшуку в тебе нічого не знайшли”. Тато в сорочці, черевиках збирається йти. А міліціонер до нього: “Взувай чоботи з онучами, це не до куми в гості”. Так арештували тата. І куди не зверталася мама, щоб дізнатися, де він, передати передачу – ніде не могла дізнатись. Питала: “За що ви його арештували?” Відповідь: “Щоб переконався”.

Через кілька місяців тато прислав листа з архангельської в'язниці, в якому повідомляв, що його судив воєнний трибунал. Голова колгоспу Клименчук Дмитро Пилипович дав свідчення, що він ішов повз нашу хату, і тато у нього вистрелив. Тато запитав: “А з чого я на тебе стріляв?” “Та я й не роздивився”, – відповів голова. “Хай же очі тобі вилізуть, як вони таке побачили”, – сказав тато. За це батькові дали 5 років позбавлення волі. Відбував його спочатку в Архангельську до осені 1940 року. З того часу не надходило від нього ніяких повідомлень. І тільки після того, як нашу територію звільнили від ворога, тато обізвався. Він повідомляв, що в кінці 1940 року 12,5 тис. ув'язнених пароплавом вивезли на о. Вайгач, що в Баренцовому морі. Півтора року до них ніхто не припливав і не прилітав. Дуже багато людей вмирало, але хоронити не було де, бо навколо був один камінь. Померлих вкидали в море, риба не встигала їх поїдати. Людські трупи бовталися поблизу берега. Коли за ними приплив пароплав, їх там залишилося півтори тисячі.

Наш тато був кріпкий і тому залишився живий. Коли забирали з острова, він вже не міг ходити, підняти пустого відра і важив 38 кілограм. На цей час до кінця строку йому залишалось 10 місяців і 3 дні. Його він долежував в архангельській в'язниці. Після звільнення поїхав у Ярослав до сестри, яка його виходила. Пригадував тато, що коли він повертався з ув'язнення і йшов до сестри, по дорозі був городець, на якому росла капуста. Він глянув туди-сюди, немає нікого, вирвав головку капусти, сів, з'їв і наче прибавилося сили. Після того, як він одужав, його ще забрали в трудову армію, на Варигове болото – “Торфпідприємство”. Додому повернувся у 1946 році. Здоров'я було дуже слабким, часто хворів. Помер у 1959 році від цирозу печінки.

Скільки й жив, повторював, що так я й піду злочинцем на той світ, ні за що так відгорював.

Мабуть, немає у Талалаївському районі людини, котра б не знала **Григорія Пилиповича Сидоренка**, фотографії якого так багато розповідали про буденне життя нашого району. Однак, мало хто знає, яке на його долю випало життєве випробування.

– Народився я 15 квітня 1926 року в селі Городня Іваницького (тепер Ічнянського) району. Мої предки – хлібороби з діда-прадіда. Дідусь Артем Іванович Сидоренко (1870 року народження) був корінним жителем Городні. Мав він з бабусею Пріською велику сім'ю – три сини і дві дочки. Всі займалися

хліборобством. У господарстві було десять десятин (одиннадцять гектарів) землі з лугом і пасовищем, двоє коней, пара волів (це та тяглова сила, якою обробляли землю), а ще вівці й домашня птиця. Мав дідусь хату під залізом, хліви для худоби. Дружна сім'я обробляла поле без найманої сили.

Мій батько, Пилип Артемович Сидоренко, народився 1898 року. У 1919 році у Прилуках його взяли на фронт і він разом з Іваном Гнатовичем Ковалем із села Обухове боронив Україну від іноземної інтервенції. 1924 року батько одружився. Моя мати – Софія Григорівна Сидоренко (у дівочтві Мазепа) – уродженка села Рябухи Талалаївського району. У 1925 – 1926 роках мої батьки з допомогою дідуся Артема збудували хату на його садибі. Крита соломою, вона на час колективізації була ще не добудована.

У 1926 – 1928 роках батько працював на Парафіївському цукрозаводі, бо своєї землі, крім городу на дідусевій садибі, не мав.

Весною 1929 року дідуся Артема і бабусю Пріську комуністичні активісти вигнали з хати й вивезли за село (на пустирі, так називалася Холодна гора – одне з навколишніх урочищ). А трьох синів дідуся і дочку вислали на Північ, в Архангельську область, на безконечні болота. Ми перейшли жити в свою недобудовану хату.

Дід Артем і бабуся жили на Холодній горі з багатьма односельцями, яких також вигнали зі своїх хат. Жили вони в куренях з очерету. Їм дозволили розорювати пустирі. А восени, коли було зібрано врожай, комнезамівці все в них відібрали, прирікши людей з Холодної гори на голодну смерть.

Ми з матір'ю та меншим братом в той час жили в своїй хаті. Нас хоч і не вигнали, але кожної ночі приходили до нас так звані активісти-лідарі, п'яниці та злодії, такі, як Сидоренко Савка, Грабко Михайло, Шинкаренко, і забирали все до останньої картоплини, все, що давали нам добрі сусіди, аби ми не померли з голоду. Так було до січня 1930 року. А потім і нас вивезли на Холодну гору, і ми там у морози й заметілі жили два тижні в очеретяному курені дідуся. В село, до хат, спеціальна сторожа не пускала. І там я тяжко захворів. Та ось в той час приїхав із Чернігова якийсь чиновник, щоб оглянути сім'ї, яких готували на вислання у холодні північні краї Росії. Дійшла черга й до нас. І коли мати показала мене тому чиновникові, то він жажнувся й відступив. У мене відкрилися рани під очима. Очей не було видно. Голова була пухла. Чиновник звелів відвезти нас до села. Так ми опинилися знову у своїй хаті, де вже не було шибок і гуляли протяги. Матуся позатуляла вікна ганчір'ям, назбирала в лузі хмизу й затопила піч. А я лежав на печі й нічого не бачив.

На горбі за селом стояв вітряк. Мірошник був сердечний чоловік. Він рятував нас від голодної смерті, чим міг. Однак немилосердні активісти не давали нам спокою: кожної ночі приходили до нас, світили у вікна, штрикали металевими прутами, шукали по закутках схованої живності, але у нас уже давно нічого не було. А те, що сусіди давали нам поїсти, матуся ховала в ганчір'я під мою голову. Рани мої під очима гноїлися, у хаті стояв сморід. Активісти боялися навіть дивитися на мене...

Далі так жити нам стало неможливо, і наприкінці березня 1930 року мама і сестра Христина Григорівна перевезла нас у хутір Обухів Талалаївського району до дідуся Григорія Артемовича Мазепи.

Дідусь Григорій і бабуся Галя мали хату (вона ще й досі стоїть біля залізничної станції Болотниця), корову, коня, воли, вівці. Поруч з дідусевою садибою жили його брати Семен та Ілько. Вони, склавшись утрюх, купили кінну молотарку, січкарю, збудували вітряк. Дідусь Григорій був майстровий чоловік, знав ковальське та мірошницьке ремесло, для своєї сім'ї шив взуття. Сім'я в дідуся була велика: п'ять дочок і син. Усі працювали на своєму полі.

Отак ми жили у дідуся Григорія до 1931 року, коли й сюди, в Обухове, докотилася хвиля жорстокого знущання над людьми – так зване розкуркулювання.

Вигнали й дідуся з хати, забрали все, що було. Пограбували. Запопадливо

старалися місцеві ледарі й п'яници Макаренко Максим Оврамович та його "рижа шайка" (так їх усіх називали люди).

Дідусевого сина Івана (1908 року народження) вислали на Північ, де він у нелюдських умовах і загинув. Все господарство дідусеве перейшло в артіль "Червоний партизан". Залишився в дідуся один шевський молоток, яким він рятував нас від голоду. Як дорогоцінну пам'ять про незабутнього дідуся я бережу цей молоток і понині.

Перейшли ми після того погрому жити до тітки Євдокії Григорівни Петько. Та й там "рижа шайка" не давала нам спокою. Останні вузлики з пожитками, які заробляв дідусь своїм шевським молотком, віднімав Максим Макаренко, який ще й досі проживає в селі Болотниця. Це він одного разу вирвав із рук бабусі Галі ворочок з квасолею, а її пхнув так, що вона, впавши на спину, пошкодила хребет і скоро померла.

Настав голодомор 1933 року. Він скошував старих і молодих. Люди ходили пухлі, вмирали просто на ногах.

Уже не міг допомагати нам дідусів молоток – люди не мали чим платити за його працю. Змарнів, занедужав і помер дідусь на початку літа 1934 року. Поховали його біля його ж вітряка.

Часто мені дідусь оповідав, як його батько, Артем Мазепа, переселився колись із села Рябухи в степ біля хутора Обухового. Сім'я в Артема була велика. Вісімнадцять душ жило в одній хаті. Потім, купивши землю, сини почали заводити свої господарства. А ще розповідав дідусь, як він 4 роки провів на заробітках в Одесі. На пристані він працював при завантажуванні кораблів, спав просто неба – під сонцем і дощем. І коли я дивлюсь на відому картину Іллі Рєпіна "Бурлаки на Волзі", то ніби бачу поміж отих нетяг і свого дідуся – кремезного, опаленого сонцем і вітрами...

Тяжкою працею заробив дідусь Григорій грошей, купив землю, збудував на ній хату, одружився, завів сім'ю. Сім'я була трудолюбива, працювита. Новий декрет про землю надав йому сили працювати в поті чола. Ніхто в той час не знав про віроломність того "декрету". Не стало Леніна. Селяни за свою кровну працю одержали Соловки, Біломорканал, далеку Північ... А популярний заклик "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" згуртував ледарів, злодіїв, п'яниць у боротьбі проти трудового селянства. І стали селяни тікати в міста, світ за очі, покидаючи рідні оселі, могили своїх предків. Скільки їх опинилося в Ярославлі, Москві та в багатьох різних містах Росії?!

Мені запам'ятався похорон бабусі Галі. Весна, все в цвіту, співають соловейки – навколо рай земний. А мені, шестирічному інвалідові, скорбота стискає серце. Все для мене в мороці, в тумані. І хоч небо було чисте і день сонячний, та не світило мені сонце – бачив я перед собою тільки труну з моєю любов'ю бабусею та ромашки обіч дороги... Оце й усе, що лишилося в моїй пам'яті після похорону бабусі. Довго я не міг отямитися, не міг відрізнити дня від ночі. І тепер, майже через шістьдесят років після скону бабусі Галі, коли проїжджаю старим шляхом Ніжин – Ромни, по якому проводжали її в останню дорогу, знову бачу ті ромашки, що схиляли свої запашні голівки вслід за колесами воза, на якому лежала моя улюблена бабуся. Зупиняюсь і вклоняюсь тіні дорогої мені людини. Не цвітуть на її могилі чорнобривці. Зрубали хреста бездушні активісти того часу. Могилку давно розрівняли і садять на ній часник. А поле, кругом поле – скільки його в бур'янах! Дворища моїх незабутніх предків, трударів землі, безвинних жертв більшовицького свавілля, заросли будяками...

1935 року я пішов учитися до першого класу в село Займище, де я жив тоді у маминої сестри Віри Григорівни. Першою моєю вчителькою була Зіна Василівна.

Добру пам'ять про неї я зберігаю все життя. Навчався я добре, але хвороба не давала можливості ходити до школи без пропусків. Все ж таки, за дві чверті року я закінчив перший клас.

У 1936 році повернувся із заслання мій батько. Пристаніща свого ми не мали.

Жили по сусідах. Батько подав заяву про вступ до колгоспу і решту свого життя працював там будівельником.

У 1937 році ходив я до третього класу Обухівської початкової школи, але закінчив лише дві чверті навчального року – хвороба звалила мене в ліжку на півтора року. Обидві ноги й руку вразив остеомієліт, невиліковні рани лишилися на десятки років. Одначе 1939 року закінчив я третій і четвертий класи в учительки Лідії Андріївни Якубовської. Вічна пам'ять цій добрій людині! Саме вона за один рік створила мені можливість закінчити два класи. Я й далі навчався успішно. Після п'ятого класу видали мені вчителі добру характеристику й просили районний відділ народної освіти послати мене на лікування. Поїхав я в Талалаївку. Там мене спитали, чи партійний мій батько. І коли я відповів, що ні, то мені ввічливо сказали, що путівки видаються тільки для дітей членів партії... Мені було дуже боляче. Я починав розуміти, що нікому не потрібні мої високі шкільні оцінки і що мені ніколи не вилікуватися...

Я й далі ходив до школи, але ноги гноїлися, від ран відносило неприємним запахом, а бинтів на перев'язки не вистачало. Лікував мене, як тільки міг, наш болотницький лікар Володимир Йосипович Волков (заслужений лікар УРСР), а також і роменський лікар-ортопед Іваницький та окуліст Угрюмова. З почуттям подяки згадую ці імена!

Так я ходив до шостого класу.

І ось 1941 рік, літні канікули. Я працював вагарем на збиранні сіна, возив колгоспників на будівництво шляху в село Лавіркове. Потім окупація, молодь тягнуть до Німеччини. Рятувалися, хто як міг, нерідко прикладали до рук і ніг «майок», пекли ними тіло, а опісля роками лікувалися. Мої ноги були в ранах, остеомієліт прогресував, не давав перепочинку.

У 1942-ому знову мене звалило в ліжку. Мені тоді йшов сімнадцятий. Фатальний рік! Вага моя спустилася до 17-и кілограмів. Ось так далася мені Холодна гора 1930-го! Виносила мене на вулицю моя мама на руках. Місяцями не міг я спати від нестерпного болю.

Та наперекір долі я вижив. Милиці допомагали мені ходити. Медична комісія визнала мене інвалідом другої групи. Працював я в колгоспі комірником, сторожував на баштані. Вісім років свого життя був прикутий до ліжка. З милицями й палицями ніколи не розлучався.

З 1951 року працював фотографом держфото: спершу в Дмитрівці, а потім у Талалаївці – позаштатним, а згодом і штатним фотокореспондентом районної газети «Трибуна хлібороба». 1953 року одружився з уродженкою села Грабщина Катериною Федорівною Мусієнко. Маю двох дочок – Союю і Олю, зятів Олександра та Анатолія, трьох онучок – Наташу, Люду та Лілю.

До 1965 року був я інвалідом другої групи. А потім на черговій медкомісії в Ромнах молодий хірург на прізвище Скрипка запропонував мені ампутувати ліву руку (була відкрита форма остеомієліту). Я не дав згоди на операцію, і мене позбавили групи інвалідності. Така в нашому світі справедливість!

Від 1955 року постійно мешкаю в Талалаївці. Після 35 років праці фотокореспондентом районної газети вийшов на пенсію, будучи від чотирьох років інвалідом з вини активістів, які називали себе більшовиками.

Не легша доля й моїх родичів. Після багатьох років заточення в архангельських болотах було дозволено їм, уже після війни, повернутися в Україну до своїх старих і німечних батьків. Повернулася моя тітка Ліза Артемівна. Її, свою доньку, з обмороженими руками й ногами, із немовлям на руках, зустріли Артем Іванович та Парасковія Григорівна. Синові Артема Івановича, Іванові Артемовичу, не пощастило побачити рідних країв, він загинув на Ленінградському фронті. Інший син Артема Івановича, Федось Артемович, загинув на фронті в Східній Пруссії 4 березня 1945 року, де добивали угруповання фашистів. Зимою 1947 року померли від голоду й холоду мої дідусь і бабуся, Артем Іванович та Парасковія Григорівна.

Ось така доля моєї сім'ї, моїх рідних. Доля, яку зламали, знівечили ті, хто

хотів, щоб усі були однаково бідними, хто хотів жити й жирувати за рахунок чужої праці й чужих статків.

* * *

Мати і донька Гайдар проявили шляхетну ініціативу і справді підготували значний за обсягом матеріал. Проте журнальна площа не дозволяє використати його цілком, тому ми взяли на себе сміливість відібрати тільки ті історії, що стосуються життєвих доль теперішніх мешканців Талалаївщини – невеликого району, що розташований на крайньому південному сході нашої області. Решта свідчень буде вміщена у чергових збірках серії “Пам’ять народу неубієнна”.

Пропоновані розповіді дають змогу зробити декілька висновків. **По-перше**, тема голодомору та його сліду в історії українського народу не залишає байдужими значну частину населення. Кілька років тому були здійснені соціологічні дослідження, які показали, що 70% теперішніх українців, як і упорядники даних свідчень, вважають, що настав час з’ясувати всю, якою б страшною вона не була, правду про голодову катастрофу. **По-друге**, зібрані матеріали переконливо підтверджують, що вістря злочинної радянської політики було спрямоване на “розселення” хліборобів, знищення самостійного і самодостатнього господаря, заміну його менш успішним, але покірним і слухняним колгоспником. **По-третє**, розповіді переконливо демонструють дію механізму послідовної реалізації аграрної політики, що спричинила рукотворний голод: від колективізації та розкуркулювання, які провадилися варварськими методами, ще на зламі 20-30-х рр. поставили частину селянських родин на грань виживання, до тотального вилучення всього їстівного, що його тільки можна було знайти у сільському об’єкті, на початку 1933 р. Звичайно, на практиці спостерігалися певні варіанти, але аналіз даних по всій Україні неспростовно доводить наявність одного політичного курсу, однієї злої волі. І мешканці колись квітучого, типово сільськогосподарського куточка історичної Роменщини та Прилуччини стали його жертвами. **По-четверте**, варто звернути належну увагу на вплив голодомору на подальше життя людей, яким пощастило вижити. Їхньою долею стали тяжкі хвороби, що переслідували протягом усього життя, вічна скорбота за рідними, постійний страх перед арештом, засланням, тюрмою. Помирати з тавром ворога народу, “злочинця”, абсолютно незаслужено накинутим з боку злочинної, мстивої влади, судилося багатьом українським селянам. Їхні діти ні забути, ні простити понівеченого дитинства, замордованої рідні, знищеного українського села – своєї колиски, не бажають. І тому ми згодні з упорядниками вміщених вище текстів: гнів, скорбота, усвідомлення генетичного зв’язку із поколіннями українських хліборобів, які зазнали ні з чим не порівнюваних мук смерті від голоду, мусять пробудити почуття національного сумління і національної гідності.

Текст підготували до друку та написали післямову Т.Демченко та Л.Легецька.

